

**“חופשה לבני ישיבותינו” או מצוות גיוסם
איגרת הראי”ה קוק ופולמוס פרשנותה**

נריה גוטל

בשנת תרע”ז (1917) שהה הראי”ה קוק (1865–1935) בלונדון.¹ זה היה לאחר שפרצה מלחמת העולם הראשונה, בעוד הרב בדרכו לוועידתה העולמית של אגודת ישראל אשר תוכננה להתקיים בגרמניה בשלהי תרע”ד (1914). הרב הוברח לשווייץ ושהה שם עד חורף תרע”ו (1916), אז הגיע לאנגליה והתמנה לרבה של קהילת מחזיקי הדת שבלונדון. הראי”ה היה פעיל מאוד בקהילה היהודית שם הן בענייני הפנימיים הן ביחסיה עם השלטונות הן גם בכל הנוגע לדאגה לתושבים שנותרו בארץ ישראל וסבלו חרפת רעב. לא פחות מכך העסיק אותו רבות נושא קימומה של מדינה יהודית בארץ ישראל ואף ניסיון להקמת תנועה פוליטית – דגל ירושלים.²

כאמור, אחד מהתחומים שבהם ראה הרב קוק חובה לעסוק היה נושאים שלטוניים הקשורים ליהודי המדינה. מטבע הדברים וכנגזרת מהתקופה – מלחמת העולם הראשונה, אחד הנושאים שעמדו על הפרק היה גיוס יהודים לצבא, וליתר דיוק: גיוס רבנים ובני ישיבות לצבא האנגלי. נושא זה נדון מצד השלטונות עם הרב הראשי באותם ימים, הרב ד”ר יוסף צבי הרץ (1872–1946). הרב הראשי ליהודי בריטניה מ-1913).³ אבל הרב קוק סבר כנראה שמסריו של הלה במגעיו עם השלטונות חיוורים מעט ובוודאי לא חד-משמעיים די הצורך כפי שהוא היה רואה לנכון לבטא. הרב קוק ראה לעצמו חובה להבהיר לרב הרץ את עמדתו בעניין בתקווה שמסרים אלה יגיעו בסופו של דבר אל האנשים שבידם סמכות ההכרעה. היום יש בידינו כמה מאיגרותיו של הראי”ה אל הרב ד”ר הרץ, ובאחת מהן אנחנו מבקשים למקד את עיוננו.

1 לתיאור התקופה ראו נ’ גוטל, מכותבי ראייה, ירושלים תש”ס, עמ’ כה.

2 גוטל, שם, עמ’ נז–נט.

3 על מכלול התכתבויותיו עם הרב קוק ראו גוטל, שם, עמ’ מז.

מתברר שאיגרת זו זכתה במהלך הדורות מאז, בייחוד לאחר הקמתה של מדינת ישראל, לשתי פרשנויות מנוגדות זו לזו. אסכולה אחת רואה בה אמירה מוחלטת, עקרונית, גורפת וכללית של הראי"ה, וממנה היא מבקשת לגזור תוצאה והשפעה ישירה על שאלת גיוסם של בני ישיבות ותלמידי חכמים לצבא הגנה לישראל, היינו לצבא היהודי המוכר לנו היום במדינת ישראל. אסכולה אחרת גורסת שלא נאמרו מסריה של אותה איגרת אלא לשעתם ולמקומם ולפי האוכלוסייה שבה הדבר נוהג, קרי אומות העולם הנלחמות זו בזו, ואין מכאן אפילו בדל ראייה על שאלת הגיוס לצה"ל, צבא יהודי המקיים מצוות כיבוש ארץ ישראל ומצוות הצלת יהודים מיד צר.

אלה בכה ואלה בכה, ומאחר שאין חולק על הטקסט עצמו אך יש החולקים בפרשנותו, דין השאלה היה צריך להישאר לכאורה בלא הכרעה. ולא היא: דומה שבעניין זה אפשר לבסס הכרעה חד-משמעית לאחת מהפרשנויות על ידי שימוש במתודה השוואתית: כתב יד של הראי"ה קוק אשר פורסם לאחרונה וזורה אור על גישתו המהותית של הראי"ה לסוגיה, והרי ברי שאין לך כדברי הכותב עצמו כדי ללמד ולהעיד על גישתו ופרשנותו למשנתו. כמה דברים אמורים?

האיגרת נשואת דיוננו מתפרסמת בקובץ אגרות הראי"ה ג, איגרת תתי (עמ' פט–צב), אשר נשלחה כאמור אל הרב ד"ר הרץ בכ' באדר תרע"ז. הרב מבהיר בה תחילה שהוא כותב את הדברים לא בשמחה אלא כמאולץ. מכאובי הזמן הרובצים על העם, על התורה ועל בני הישיבות מטילים עליו חובה קדושה לנסות את כוחו להצלתה של עמדת תורתנו הקדושה במדינה. לדידו מדובר במטרה מוגדרת הכרחית מאין כמותה: "להציל את נשמת היהדות בממלכה זו". ברי לו בוודאות גמורה ששלילת פטור בני הישיבות מעבודת הצבא עלולה להביא לקריסת הישיבות ממש. "נופלות בלא תקומה חלילה". אם כן הרב קוק תובע במפגיע מהרב הרץ בהיותו רב ראשי ליהודי בריטניה בזאת הלשון:

על כן זאת היא שאלתי ודרישתי מאת הדרת כבודו, יכיר נא את האחריות הגדולה שבמשרתו הרבה וידע שכעת הגיעה השעה שיעשה את הצעד הנכון להציל מה שהוא יקר לנו מחיים. אל יסוג אחור ואל יפחד, בתור עומד בראש היהדות הכללית של הממלכה לפני הממשלה, עליו לדרוש בגודל נפש הזכויות המגיעות לנו בצדק ע"פ חוקי הצדק של משטרה המדיני.

הרב מנמק את הדרישה במונחים של צדק ושוויון המחייבים משטר כזה שנוהג באנגליה להתחשב "בנימין הנפשיים של כל דת ואמונה". הוא מבחין בין משקל הלימוד בדת הנוצרית ובין משקל הלימוד בדת היהודית. אם בדת הנוצרית לימוד הדת ייחודי למתכשר לכמורה, הרי בדת היהודית הכול חייבים בלמידה, ואין איש פטור ממנה: "הישיבות לא נוסדו מעיקרן רק בשביל התכלית להעמיד לנו רבנים. הישיבות בישראל מעולם היו והנן מקדשי תורה,

שאנו חייבים, חובה תורית, שלא יתחסרו מאתנו בכל מדינה”. כשם שלא יעלה על הדעת שממשלה נאורה תִּנְרָה על החרבת בתי כנסיות ושָׁרְפַת ספרי תורה, כך בעניין החרבת ישיבות. זאת ועוד, שוויון זכויות אין משמעו שהכול עושים אותו דבר. כשם שמניין ימי חג של דת אחת שונה ממניין ימי חג של דת אחרת, ולא עולה על דעת הממשלה לדרוש אחידות, כך אם לבני דת אחת אין מניעה מגיוס ואילו לדת אחרת יש מניעה, אין מקום להחלת מדיניות האחת על האחרת. ממשלה מוסרית מתעלה מעל בנאליות שוויונית. לכן לאור האמור, שגיוס בני ישיבות יוביל לקריסת עולם התורה וקריסה כזאת היא בנפשנו, הממשלה צריכה להימנע מגיוס בני הישיבות. ”שום לחץ מדיני לא יוכל להסיר מאתנו את החובה הקדושה הזאת”. זאת ועוד, הנזק הממשי באי-גיוס של כמות כוח אדם מזערית ואינה משמעותית לכוח הלוחם, ואין הנזק שווה.

על כן זאת היא דרישת ודרישת כל היהדות הנאמנה, כל הרבנים וכל יראי ד' וחושבי שמו הנאמנים בכל לב לעמנו ותורתנו, שהדרת כבודו יציג את הדרישה הזאת בכל תוקפה בלא שום מורך לב לפני הממשלה, לקיים את החופשה לבני ישיבותינו כאשר כבר ניתנה, מבלי שום לב אל המעמד שיהיה נהוג עם תלמידי התיאולוגיה הדתית של בני הדתות האחרות אשר בממלכה.

הרב קוק אינו מהסס להוסיף שרק ”אם כזאת יעשה” הרב הרץ, אז ורק אז ”יהיה נקי מד' ומישראל”!

לצד עיקרו של המכתב עצמו, צורף בסופו ”תזכיר בירור דברים” הכולל הרבה יותר מהמכתב עצמו – מקורות תורניים הנוגעים בדבר. לענייננו נודעת למקורות אלה חשיבות רבה לא פחות ואולי אף יותר מעיקרו של המכתב, שכן בחלק זה מובעים מקורות שהם למצער לכאורה מחייבים וגם נצחיים ואינם תלויי זמן ומצב מסוים.⁴ בין המקורות מצוינת ביקורתם של חז”ל (סוטה י ע”ב) על ”מלך צדיק כאסא מלך יהודה”, שנענש וחלה ברגליו ”מפני שעשה אנגריא בתלמידי חכמים” (על פי מלכים א טו, כב–כג), הגם שהיה מדובר בחיזוק הערים לקראת מלחמה עם בעשא. עוד נזכרת ביקורתם של חז”ל (גדרים לב ע”א) על אברהם אבינו שגם הוא ”עשה אנגריא בתלמידי חכמים” – ”וירק את חניכיו ילידי ביתו” (בראשית יד, יד) – במלחמתו עם ארבעת המלכים (בראשית שם), והגם שהרב קובע כי ”מלחמת מצוה גדולה מאוד” הייתה זו, מלחמה ”שמן השמים הסכימו על ידו” (על פי תענית

4 מטבע הדברים נושא זה שב ונדון הרבה אחר הקמת המדינה. ראה לדוגמה מה שכתבו הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, משואה ליצחק, ירושלים תשס”ט, עמ’ 237–276; הרב אלתר דוד רגנשברג, משפט הצבא בישראל, ירושלים תש”ט, עמ’ כג–כו, עו–צח; הרב יצחק אריאלי, עינים למשפט על מסכת בבא בתרא, תל אביב תשכ”ז, עמ’ כה–כו; הרב שמריה אריאלי, משפט המלחמה, ירושלים תשל”ב, עמ’ מד–מח, ועוד.

כא ע"א), ובכל זאת "נענש אברהם ונשתעבדו בניו במצרים ארבע מאות שנה" על שגייס תלמידי חכמים למלחמה. ונכון נהג עמשא (שמואל ב כ, ד-ה) שלא גייס למלחמה "רבנן דפתחי במסכתא" (סנהדרין מט ע"א), אף שבזה הפר את מצוות המלך, וכל זה משום "שעל פי המסורת התלמודית היא לא תוכל להיות נדחית גם מפני צווי של כל מלך ושליט". ושמא תאמר אין הדברים אמורים אלא בנושאי משרות רבניות, ורק אותם אין לגייס, אך אין מניעה לגייס את בחורי הישיבה, ובוודאי אותם שלומדים וגם עוסקים במלאכה, במקצוע ובפרנסה – הרי הרב דוחה נחרצות פרשנות כזאת וקובע (על פי שולחן ערוך יורה דעה סימן רמג סעיף ב) ש"תלמיד חכם נקרא כל שתורתו אומנותו ועיקר עסק שלו הוא בדברי תורה, ולא גרע כוחו כלל אם הוא מתעסק בעסק כדי פרנסתו ולא להתעשר, כיון שבכל עת הפנאי הוא שב לתורתו". אדרבה, אדם כזה שלומד תורה וגם מתפרנס ממלאכה הוא הוא שמקיים את "האידיאל התורי להיות עוסק בתורה ובדרך ארץ", ובלבד שהוא עושה תורתו קבע ומלאכתו עראי, "כלומר שבכל עת שנפנה מעסקיו, שאינו מרחיב אותם להתעשר, הוא עוסק בתורה". עוד מקורות שמזכיר הרב מורים עד כמה חשוב העיסוק התורני לניצחון הלחימה. כך אצל דוד וכך אצל אלכסנדר מוקדון. הרב מצפה אפוא מ"ממשלה נאורה" שלא להיכנע "לרוח הגס ההמוני" אלא "להוקיר את השרידים אשר ד' קורא, העוסקים בתורה", ודווקא על ידי זה לנצח במלחמותיה.

סוף דבר וסיכומו:

על כן תלמידי החכמים העוסקים בתורה הם הם מגינים על הארץ ועוזרים להצלחת הנשק הלאומי, לא פחות וגם יותר מכל החיל הלוחם, ומזה תוצאה בטוחה, שממלכה אידיאלית המכרת את הוד הקודש לא תכוף את התלמידים השוקדים על דלתי התורה, לבטל את תורתם ולעסוק בעבודה גשמית שאינם מסוגלים לה.

אמנם תשובת הרב ד"ר הרץ אינה בידינו, אך מאיגרת אחרת ששיגר אליו הרב קוק (אגרות הראיה, שם, איגרת תתיד) ארבעה ימים בלבד אחר האיגרת הראשונה, כ"ד באדר תרע"ז, נראה שהוא ראה עצמו נפגע מדברי הרב. הרב הרץ ראה בהם כנראה הטחת חשד שאינו מבוסס, ובשל כך נצרך הרב לכתוב לו שבו עצמו מעולם לא חשד חלילה. הרב מבהיר שמטרת מכתבו לא הייתה אלא להעניק לו "רוח גבית", חיזוק ואימוץ נגד מבקרים כלשהם, בעיקר כאלה שיטענו כביכול "בשם טובת הכלל ואמונתנו הקדושה" שיש להצדיק ולחייב גיוס תלמידי ישיבות. "ואנא ידענא בנפשאי, שאיש העומד בראש איזה משרה כללית, שנמצאים בתוכה זרמים שונים, צריך הוא תמיד אימוץ לרוחו, לחזקו ולעודדו", והרי "חז"ל מסרו לנו⁵ שהקדוש ברוך הוא אמר למשה "היה לך לעזרני", ומיד אמר לו "ועתה יגדל נא כח

ד' ⁶, ועץ הקטן מדליק את הגדול, ⁷ ואשרי הדור שהגדולים נשמעים לקטנים” ⁸. זאת הייתה אפוא כוונת מכתבו, וכך צריך להבינו. ⁹

מחזון למעש

כאמור, אלה האיגרות המציבות תשתית של עקרונות. ושמא תאמר לכלל מעשה לא הגיע הדבר? והנה מתברר שהדברים בהחלט לא נותרו במישור רעיוני ומופשט גרידא. תפיסה עקרונית זו של הרב קוק קיבלה אצלו עיגון מעשי וממשי רחב ומקיף ואפילו קיצוני. מתיאור קורות חייו של הרב קוק באותה עת עולה שלא זו בלבד שהרב קוק העניק תעודות הסמכה לרבנות כדי לחלץ רבנים מחובת הגיוס לצבא, אלא הוא עשה זאת ביד רחבה לא רק כמותית אלא גם איכותית. הרב בהחלט לא דקדק בציציותיו של המבקש, וגם כאלה שלא היו ממש ראויים לפי ידיעותיהם להסמכה רבנית קיבלו ממנו תעודה כזאת. יתרה מזו, לא זו בלבד שהרב הרבה בהענקת תעודות כאלה, אלא הוא עשה זאת בלא שהיה לו מעמד רשמי המאפשר לו להעניק תעודות כאלה. חיים ליפשיץ מספר בספרו שבחי הראיה על מה שקרה לרב בעקבות דרכו זו ועל ההסבר שהוא עצמו נתן על מדיניותו: ¹⁰

לפי החוק, פטורים היו רבנים, חזנים ושאר “כלי קודש” מחובת השרות בצבא הבריטי, אם היתה בידם תעודה על משרתם, חתומה על-ידי רב נודע. הרב העניק תעודות כאלו בלא בדיקות וחקירות יתירות. ריבוי התעודות הניא את שלטונות הצבא לחקור אחר מידת החרדיות של בעלי התעודות, ושלחו בלשים לעמוד על מצפוניהם. ביום שבת חרפי אחד נכנס צעיר לבוש אזרחית לבית הרב, פנה אל ר' שמעון גליצנשטיין, שהיה אז מוזכירו של הרב, והציג עצמו כשוטר-חרש, שנשלח להביא את הרב לחקירה בתחנת המשטרה, אלא שבהיותו יהודי אינו רוצה להפריע את קדושת השבת של הרב, אך עם זאת השבת על הרב להופיע ללא דיחוי במקום האמור. ר'

6 במדבר יד, יז.

7 בבלי, תענית ז ע”א.

8 בבלי, ראש השנה כה ע”ב.

9 עוד על פרשה זו ראו מה שכתב הרב מ”צ נריה, ‘כבוד התורה’, סיני: ספר היובל – כרך המאה, ב', ירושלים תשמ”ז, עמ' תרא: [...] עם היותו רב גולה ממקומו, הגיב בחריפות במקום שראה פגיעה בת”ח ובני תורה. אחרי ההתנגשות עם הציף-ראביי הרב ד”ר הרץ ז”ל [...] בדבר שחרור בני תורה משרות בצבא, העיר הרב ואמר: ‘שער-הגמרא המצויר והיפה, ערכו רק כשהוא מחובר לגמרא עצמה, אולם אם הוא נפרד ממנה הריהו מאבד את כל ערכו, כי כשלעצמו אינו אלא ציור בעלמא. ערכו של הציף-ראביי גדול ונחמד כשהוא מחובר לרבנים ולבני-תורה, אולם כשהוא נפרד מהם הריהו נשאר בצורתו החיצונית גרידא’. וראו אבינועם רוזנק, הרב קוק, ירושלים תשס”ז, עמ' 158–160.

10 ח' ליפשיץ, שבחי הראי”ה, ירושלים תשל”ט, עמ' קכה–קכו. הדברים מבוססים על מה שכתב הרב שמעון גליצנשטיין בחוברת “מוזכיר הרב”, ירושלים תשל”ג: “אין ספק מוציא מידי ודאי”.

שמעון מסר זאת להרב, אך הדבר לא עשה עליו כל רושם והמשיך סדר יומו כרגיל. אחר הבדלה הלך הרב בליווי ר' שמעון לתחנת המשטרה. שם כבר חיכה השליח הנ"ל, שהציג את הרב בפני מפקדו. הלה חיפש בתיק העב, המלא מסמכי "תעודות-רב" שהעניק הרב, שלף מתוכו תעודה אחת ושאל את הרב אם מכיר הוא את חתימתו עליה ויודע את תוכנה. משקיבל תשובה חיובית, המשיך ואמר: והלא בתעודה זו מעיד הרב על בעליה שהוא "איש דתי מצויין", ואנחנו חקרנו במשך תשעה חודשים ארחו ורבעו של האיש ונוכחנו לדעת שלא הלך לבית הכנסת אפילו ביום השבת. הרב ענה שאישר את התעודה על יסוד "תעודת רב" שהיתה ברשות הלה ושניתנה לו מהרב ורנר ז"ל, אדם שאפשר לסמוך עליו, ומה עוד שגבאי בי כנסת בצפון לונדון הצהירו בכתב שאיש זה נתקבל כרב לבני עדתם, ומשום כך אישורו כרב נעשה בהתאם לחוק. מפקד המשטרה שלח מבטו אל הרב ופנה אל ר' שמעון ואמר: "אמור לו, שהאשמה החמורה נגדו הוכחה במאה אחוז. נתברר שהשתדל באמצעים פיקטיביים לשחרר צעירים מחובת הצבא. דין עבירה חמורה כזו בבית דין צבאי הוא עונש מוות. אמנם הוכרה לי תמימותו של הרב והנני משחררו הפעם".

לאחר שחזרו הביתה, בעת שתיית התה של מוצאי שבת, העיר ר' שמעון להרב שאחרי אזהרה חמורה רשמית זו נחוץ להפסיק כל פעולה בשטח זה. ענה הרב: "אדרבה! דווקא עכשיו, שסכנת הנפשות הממשית העומדת בפני הנשלחים לחזית מבוררת היא, ואילו לגבי, בתור משתדל ומליץ, הסכנה מפוקפקת ואינה ודאית, ומה עוד שתעודותי מסודרות בהתאם לחוק ואינן פיקטיביות כלל, אינני מוצא רשות לפטור עצמי מהחויב של הצלת נפש מישראל ממיתה ודאית, אף אם מעמיד אני את נפשי במצב של ספק סכנה".

הוא שאמרנו: מדיניות זו של הענקת תעודות רבניות הייתה מקיפה למדי, ומכל מקום התפיסה העקרונית שהובעה באיגרות בעניין שחרורם של בני ישיבות משירות צבאי מדברת בעד עצמה.

הפולמוס

לימים, עם הקמתה של מדינת ישראל ועם כינונו של צבא ההגנה לישראל, עוררו איגרות אלה ותפיסה זו פולמוס עז ונוקב. השאלה העקרונית נסבה על פרשנותה של התפיסה: האם היא טעונה תיחום וסיווג ומיקום אך ורק לשעתה ולזמנה ולעניינה הממוקד – מלחמת אומות העולם אלה באלה, או שמא מדובר באמירה כוללת וקבועה שאינה מבחינה בין ישראל לאומות העולם, בין צבא ישראל לצבא נכרי, בין אנגליה לישראל, בין אז לעכשיו. לשון אחר: מה עמדתו של הרב קוק בשאלת גיוסם של תלמידי חכמים, רבנים ובני ישיבות,

למלחמות ישראל העכשוויות, מן המחטרות שטרם קום המדינה ועד צבא הגנה לישראל שאחר כינונה: האם איגרתו רלוונטית גם עתה או שמא לא הרי משנה ראשונה כהרי משנה אחרונה, וכאשר מדובר במחטרות ובצה”ל, הרי בהחלט גם בני ישיבה טעונים גיוס. הגישות לשאלה זו קוטביות מקצה לקצה.

האתר <http://www.tzava.hostov.com/tsuvot.htm> הוקדש כולו לשאלת גיוסם של בני ישיבות, וכאשר נדונה שם השאלה מה דעת רבני הציונות הדתית בנושא, המענה נפתח כך:

בניגוד גמור למה שהרבה סבורים, דעתם של רבני הציונות הדתית היא בעד הסדר המאפשר לבני הישיבות ללמוד ללא כל הפרעה. נתחיל בדעתו של הרב הראשי לישראל הראי”ה קוק אשר הציונות הדתית רואה את עצמה כממשיכת דרכו. ואז מצוטטת בהרחבה אותה איגרת תתי הנ”ל, ובהמשך מובאים בקצרה דברים שכתבו הרבנים צבי פסח פרנק, משה צבי נריה, אברהם כהנא שפירא, מרדכי אליהו ושאלוה ישראל. אין ענייננו כאן לדון בשאלת הדיוק או הסילוף שבהצגת דברי רבנים אלה במלואם או בחלקם, אך ברור לחלוטין שאיגרתו הנ”ל של הרב קוק המצוטטת כאמור בהרחבה היא היא ששימשה ומשמשת תשתית יסוד לשלילת גיוסם של בני ישיבה לצה”ל. ואכן מדי כמה שנים רואים אור קונטרסים כאלה ואחרים, נתלות מודעות כאלה ואחרות, ואלה ואלה שבים ומצטטים את אותה איגרת וקוראים לאמץ את דברי הרב קוק ולשלול את גיוסם של בני הישיבות לצה”ל.

לאמתו של דבר, תופעה זו החלה עוד לפני קום המדינה, בחודשים שקדמו למלחמת השחרור, כפי שסיפר הרב שאר ישוב כהן.¹¹ זיקתו האישית לעניין נבעה מלימודיו באותם ימים בישיבת מרכז הרב מזה וחברותו בתנועת ברית החשמונאים מזה. כמותו גם תלמידים אחרים בישיבה היו מאורגנים בקבוצות מחתרתיות – הגנה, אצ”ל ולח”י, ובכללם תלמידים שנשאו בתפקידי פיקוד חשובים. אחת מהמשימות הבולטות שהוטלו עליהם הייתה הגנת ירושלים בכלל והעיר העתיקה בפרט. הרב שאר ישוב תיאר מציאות זו כהקמת ה”הסדר” הראשון – ”שילוב שירות ביטחוני עם לימוד התורה”, והוא מדגיש כי ”הוא נוסד בברכת ראשי ישיבת מרכז, אאמו”ר זצ”ל [=הרב דוד כהן, ’הנזיר’] והרב צבי יהודה זצ”ל”, וזה לשונו:

את הסכמתו האישית של מרן הרב צבי יהודה זצ”ל קיבלתי בדרך מקורית, על ידי מעשה שהיה. כמה מתלמידי הרב חרל”פ זצ”ל, יחד עם כמה ראשי ישיבות שהתנגדו לעניין הגיוס ואמרו שבחורי ישיבה לא צריכים לשרת אלא ללמוד תורה, הוציאו לאור

11 ש”י כהן, ”כך הקמנו את הישיבה הלוחמת הראשונה”, מתוך <http://www.yeshiva.org.il/midrash/shiur.asp?id=4562>

ופרסמו כרוז ברחובות ירושלים בכותרת: "מרן הרב קוק זצ"ל היה נגד גיוס בני ישיבות!" הם ציטטו מתוך מכתב שהרב כתב (בלי להזכיר למי נכתבו הדברים) דברים חריפים מאוד בנושא [...] ההפתעה היתה, שהם הביאו את הכול בשם מרן הרב קוק זצ"ל, באגרות-קודש שלו, והדברים היו מאוד ברורים ותקיפים.

באחד הימים, בחורף תש"ח, כשהייתי פעיל מאוד ב"הגנה של ירושלים", יצאתי מהישיבה וראיתי להפתעתי את הכרוז הזה כשהוא תלוי ומודבק בכניסה לבית המדרש של הישיבה והודעזעתי. מצד אחד ידעתי, כי מרן הרצ"י הכהן קוק תומך בנו בכל לבו וכן כי חתנו של הרב, הלא הוא מנהל הישיבה מרן הגאון הרב שלום נתן רענן זצ"ל, היה בעד השתתפותנו בכוח המגן. חתנו של הרב רענן זצ"ל, הגאון הרב מרדכי פרום זצ"ל, היה מרכז "לשכת הגיוס", של ירושלים. והנה, פתאום נוכחנו, לכאורה, שאנחנו, תלמידי הרב, פועלים נגד דעתו. ואולם לא הבנו כיצד זה גדולי תלמידיו, הרב צבי יהודה והרב הנזיר, מסכימים ומעודדים את הפעילות הזאת. אני עצמי, בנו של אחד מגדולי תלמידי הרב, התלבטתי מאוד. הייתי במצב-רוח קשה מאוד. יצאתי מהישיבה לשוח קצת. הישיבה שכנה אז ב"בית הרב" שבמעלה רחוב הרב קוק. יצאתי והתחלתי לרדת לכיוון כיכר-ציון, והנה אני רואה את מרן הרב צבי יהודה, צועד במעלה, לקראתי [...] עצרתי לתת "שלום עליכם" כראוי לרב, והוא ראה שפני ממש לבנות. הרב צבי יהודה זצ"ל הכיר אותי היטב, ואהב אותי. היחס שלי אליו היה כמו אל דוד ממש. מיד כשראה אותי, שאל אותי, "מה קרה, שאר ישוב?" כשלא עניתי, לא הרפה ממני, עד שסיפרתי לו על הכרוז הזה, שמביא פסק אביו מרן הרב זצ"ל שאסר על גיוס בני ישיבות. להפתעתי, נעמד הרב צבי יהודה זצ"ל מלכת וצעק בקול גדול: "זיוף! זיוף!" היתה זו צעקה רמה, ממש שאגה! נבהלתי מאוד. אני מאמין שאת השאגה הזאת שמעו מכיכר ציון עד ל"בית הרב". מורנו הגרצ"י זצ"ל היה נרגז מאוד מאוד. לאחר שנרגע קצת הסביר לי, שהמכתב המצוטט הוא מכתב שכתב אור ישראל וקדושו מרן הרב ז"ל לרבה הראשי של אנגליה, ד"ר הרץ זצ"ל. המכתב התייחס לנושא של גיוס תלמידי ישיבות שבאו לבריטניה כפליטים מפולין וליטא בזמן מלחמת העולם הראשונה ובהקשר לגיוסם לצבא הבריטי. מורנו הגרצ"י זצ"ל כעס מיד על עצם ההשוואה, והוא הדגיש וחזר והדגיש: הרי פה לוחמים למען ארץ ישראל ולמען ירושלים עיר הקודש, ושם לחמו למען צבא זר. הלא כאן לוחמים מלחמת מצווה של כיבוש ארץ ישראל ושל "עזרת ישראל מיד צר הבא עליהם". מיד הצעתי לרב שיכתוב את בירור הדברים. הבטחתי לדאוג לפרסומם, למרות שלא היה אז בית דפוס פעיל בכל ירושלים, שכן בגלל המצור לא היתה אספקת דלק, וכל בתי הדפוס נסגרו. אמנם היה פעיל דפוס אחד, דפוס רונלד, במקום

שבו נמצא היום ”בניין כלל”, והם עבדו בשביל ה”הגנה”. פניתי למנוח ד”ר יצחק רפאל ז”ל, מנהיג הציונות הדתית, שהיה אז יו”ר ועדת המצב בירושלים, וסיפרתי לו את כל הסיפור. הוא דאג לכך, שבסופו של דבר החוברת נדפסה, והיא נקראה בשם ”למצוות הארץ”. המאמר הזה פורסם אחר כך בעוד כמה מקומות, והוא אכן פנה לחובתנו ההלכתית, להשתתף בלחימה ובהגנה על ארץ ישראל.

הרב שאר ישוב מוסיף שלימים, לאחר פציעתו ולאחר חזרתו מהשבי הירדני, ביקר אותו הרב צבי יהודה, וזה תיאורו לביקור:

הוא חיבק אותי ונישק אותי, ובכה על צווארי [...] מיד כשנרגע מורנו הרצי”ה [...] הכניס את ידו לכיס מעילו והוציא ממנו חוברת קטנה, ”למצוות הארץ”, וכתב שם בהקדשה: ”לידיד נפשי, אהובי וחמודי, היוזם, היועץ, הדורש. חוברת זו שמורה מיום הופעתה, לשוב פדויי ה’ בשלום, ובאו לציון ברנה, כנפש אוהבך ומוקיר בית אביך הגדול. צבי יהודה”.

חוברת זו שמורה אצלו עד היום. לימים היא נהייתה לחלק מספרו של הרב צבי יהודה לנתיבות ישראל.¹² ומסכם הרב שאר ישוב:

למרות ששיבת ”מרכז הרב” איננה ”ישיבת הסדר”, הרצי”ה סבר, שאלה שיכולים וראויים, ראוי שיילחמו, יגנו ויהיו בתוך המסגרת של כוחות הביטחון. כך השיב תמיד לשואליו, אבל התייחס לכל אחד מבחינת מצבו האישי, הרוחני והבריאותי [...] ואכן, ברוך ה’ עלו הדברים יפה וקם דור שלם של מפקדים וחיילים בצה”ל, שהם לומדי תורה, תלמידי חכמים ויראי שמים.

לאמתו של דבר, הרצי”ה לא הסתפק באותה שאגה, גם לא באותו קונטרס. הוא ראה לנכון לפרסם מיד מודעת קיר והיא נתלתה בשעתו ברחובות ירושלים. מודעה זו אשר לימים נכללה באסופת כרוזיו ומכתביו,¹³ נוסחה בלשון שאין בהירה ונחרצת ממנה:

הודעה גלויה
למען האמת והתורה

ב”ה, כ”ה ניסן התש”ח.

ראיתי כעת שנתפרסם בחוצות ירושלים קטע מתוך מכתב של אאמו”ר הרב זצ”ל, שכאילו הוא מסייע, חלילה, להשתמטות ממלוא החיוב של העמידה על נפשנו ועל נפש כל קהל ישראל, והנני מחויב ומודיע בזה, למען אמתה של תורה, כי המכתב הזה נכתב ממנו בחודש אדר שנת תרע”ז בלונדון להשתדלות לשחרור תלמידי חכמים

12 צ”י קוק, לנתיבות ישראל, א, ירושלים תשל”ט, עמ’ קיח–קכז: למצוות הארץ.

13 צ”י קוק, להלכות ציבור, א, ירושלים תשמ”ז, עמ’ יג.

ממלחמת אנגליה ורוסיה וגרמניה וכו' שלא היה בה שום ענין לחיוב הצלת נפשות בישראל ובארץ ישראל (ועל כגון זה אמרו חז"ל¹⁴ שאין למדין הלכה מפני המעשה). ועל השימוש בדברי קטע מכתב-קדשו זה, בהעלמת הענין שהוא דן בו ובהסבת דעת הקהל שכאילו יש לדברים הללו איזו שייכות למצבנו עכשיו, יש להצטער שהוא כמו סילוף מן המין הגרוע והמחפיר ביותר (וכבר היו כמה פעמים מעשי זייפנים וסלפנים לרעה בדברי קדשו, וכדברי הרמב"ם באגרתו¹⁵ שאפשר לזייפנים לתלות בדברי תורתנו הקדושה צווי של "וסרתם ועבדתם אלהים אחרים"). ונקוה בעזה"י, שזה יצטרף למהלך ייסורינו ומירווקיהם בדרך גאולתנו ופדות נפשנו בהגדלת התורה והאדרתה, בדגל שם ד' אלהינו ורנן ישועתו, בתשובת אמת ותקומה שלמה בבית חיינו בתורתו ועבודתו ומצותו ומלכותו כדברו החי וקיים לעד לעולם. צבי יהודה הכהן קוק

לימים, אחר הסתלקות הרצי"ה לגנזי מרומים, ראה אור ספרו אור לנתיבותי,¹⁶ ובו גם פרקים מיומנו האישי. כאן נחשפו דברים שכתב הרצי"ה לעצמו ביומנו ממש באותו יום בענין מאורע זה:¹⁷

ג' כ"ה ניסן תש"ח,

היה היום המר והקשה של פרסום הדברים שכאילו בשגגות שיצאו מלפני שליטים גדולי התורה פה עיקרית לעיכוב כללי של בני הישיבות מחיוב הצלת הנפשות מאת המרצחים הבאים עליהם, ונצטרפה לזה העתקה ממכתבו של כקאאמור"ר זצ"ל בח' אדר תרע"ז ע"ד השתדלות פטור בני הישיבות באנגליה ממלחמת הגויים אז, ופרסמתי מיד הודעה גלויה לביורר אמיתת העובדא שאותו המכתב הוא בענין אחר, שלא היה בו חיוב הצלת נפשות בישראל. באו אלי אח"כ אות [=אותו] יום ולמחרת ביום כו-כז¹⁸ כמה אנשים בני תורה ויראה להודות לי על קידוש השם שעשיתי בהודעתי זו ותיקון וסילוק חילול השם.

אכן קונטרסו-מאמרו הנ"ל של הרצי"ה "למצות הארץ" היה מענה נוקב ונחרץ ל"דעת תורה בענין התגייסותנו לצבא ישראל". הרצי"ה משיב בו על השאלה מענה חיובי, "מצד חיי שעה, מצד חיי עולם, מצד שניהם כאחד". הוא מתמודד אחד לאחד עם מקורות שהביאו בני

14 בכלי, בבא בתרא קל ע"ב.

15 תחילת איגרת תחיית המתים.

16 ח"י שטיינר וי"א קלונסקי (עורכים), צ"י קוק, אור לנתיבותי, ירושלים תשמ"ט.

17 שם, מוספים, ה: פרקים אישיים כלל ישראלים, ט, עמ' שיג.

18 ציון תאריכים אלה מלמד שלא כל הפסקה נכתבה בתאריך היום שבראשה.

הפלוגתא,¹⁹ וכל אחד מהם מנותח ומתבאר באופן שלא יציב התנגדות לחיוב הגיוס במצבנו הנוכחי:

שם מצות המלחמה לא היתה מעניין זה של חיוב מלחמה שבהגדרת הלכותיה לנו [...] שם לא היה מלחמת מצוה [...] עמשא [...] לא היתה מלחמת מצוה להלכתה [...] ”רבנן לא צריכי נטירותא” – זה אינו בדבר שיש בו ספק נפשות [...] אין זה שייך אלא במי שעוסק בתלמוד תורה דרבים ללמד לישראל; דברי הרמב”ם בסוף הלכות יובל (שלא נזכרו בהלכות מלחמות) על לוויים שהם אינם עורכים מלחמה, לפי שלא נטלו חלק בארץ [...] אינם מיוחדים לישראל ולעוסקי תורתו אלא ל’כל איש ואיש מכל באי העולם’, שלפי הפשטתו הרוחנית והתרוממותו מסבוכי הבלי עולם הזה, סייעתא דשמיא לסיפוק צרכיו בטוחה ומוקדשת.

וכן הלאה בזה הדרך.²⁰

הפרשנות האותנטית

דא עקא, אחר כל האמור ובסופו של דבר השאלה שנותרת פתוחה היא פרשנותה של איזו אסכולה היא הנכונה והיא שנותנת פשר מדויק ואותנטי לאותה איגרת ולגישת הראי”ה: זו שלפיה האיגרת יציבה וקיימת היום כאז, או זו שמבחינה הבחנה של ממש בין התקופות, וכי מצב העניינים היום שונה לחלוטין מבעבר. אמת, הרצי”ה ראה עצמו לא רק ממשיכו האבסולוטי של ”אבא ז”ל” אלא גם פרשנו המוסמך,²¹ ואולם בכל הכבוד, מאחר שאמירה כזאת אינה מוסכמת ואינה יכולה להיות מוסכמת, לכן השאלה מצריכה ליבון. מענה לשאלות פרשניות-הרמנויטיות מעין אלה דרכו בדרך כלל לא לקבוע מסמרות החלטיות אלא רק משוערות, ומכלל ספק לא לצאת. דומה בעינינו שהנדון דידן חריג, ולמצער במקרה הזה יכולים אנחנו להצביע חד משמעית על הפרשנות הנאותה לגישת הרב

19 לא למותר לציין שאחד הביטויים השוללים את הגיוס נאמר דווקא מפי אחד מעמודי התווך של ישיבת מרכז הרב, המשגיח הרב יצחק אריאלי, בספרו עינים למשפט (לעיל, הערה 4). רגליים לדבר שקונטרסו של הרצי”ה כוון בדקדקנות נגד גישת הרב אריאלי ומקורותיו. זאת ועוד, שמועות מבוססות המהלכות אצל בני הישיבה ובני המשפחה טוענות שגם דעת ראש הישיבה, הרב י”מ חרל”פ, לא צידדה בגיוס בני ישיבות.

20 לכל זה אין דבר וחצי דבר עם שאלת קיומו של סידור המוסכם על הישיבות ועל מערכת הביטחון ומאפשר דחיית שירות צבאי לבני ישיבות – מדיניות שהרב צ”י קוק עצמו דגל בה. ראו ש’ אבינר, שיחות הרב צבי יהודה – פרקי משיח, 6, עמ’ 6; הנ”ל, צבא וישיבה, עמ’ 9–16; עיטורי כהנים, שבת תשמ”ו. למדיניות זו היו שותפים גם ראשי הישיבה שאחריו – הרב שאול ישראלי והרב אברהם כהנא שפירא. ההבחנה היא בין דחייה ובין ביטול, בין המוני ובין אישי, ומן הסתם גם בין תקופה לתקופה.

21 ראו אגרות הראיה, קב: ”בני שי” [...] הוא ת”ל כמעט האחד עמי המתרגל לעמוד על דעתי ולהקשיב את שיח נשמתי” ועוד.

קוק. חשיפתה רק לאחרונה של פסקה מכתבי ידו של הרב קוק זורה אור על דרכו וגישתו, שכן אין לך כפרשנות הוגה את תפיסתו שלו. ניתוחה של הפסקה מעלה שגם אם שורש עניינה אחר, אפשר להסיק ממנה מסקנות ברורות וחד משמעיות בענייננו.

בסוף הלכות שמיטה ויובל כתב הרמב"ם (יג, יב-יג):

ולמה לא זכה לוי בנחלת ארץ ישראל ובביזתה? מפני שהובדל לעבוד את ה' לשרתו ולהורות דרכיו הישרים ומשפטיו הצדיקים לרבים, שנאמר "יורו משפטיך ליעקב ותורתך לישראל". לפיכך הובדלו מדרכי העולם, לא עורכין מלחמה כשאר ישראל ולא נוחלין ולא זוכין לעצמן בכח גופן, אלא הם חיל ה' שנאמר "ברך ה' חילו", והוא ברוך הוא וזכה להם, שנאמר "אני חלקך ונחלתך".

ולא שבט לוי בלבד, אלא כל איש ואיש מכל באי העולם אשר נדבה רוחו אותו והבינו מדעו להבדל לעמוד לפני ה' לשרתו ולעובדו לדעה את ה', והלך ישר כמו שעשהו האלוהים, ופרק מעל צוארו עול החשבונות הרבים אשר בקשו בני האדם, הרי זה נתקדש קדש קדשים, ויהיה ה' חלקו ונחלתו לעולם ולעולמי עולמים ויזכה לו בעולם הזה דבר המספיק לו כמו שזכה לכהנים ללויים.

והנה לאחרונה פורסם כתב ידו הפרשני של הרב קוק להלכות אלה,²² וזה לשונו:

ונראה שאע"פ שאין שבט לוי עורכין מלחמה, היינו לעשות מלחמה פרטית, כמו שאפשר שיודמן ששבט אחד עושה מלחמה בשביל ההתנחלות שלו שימצא לו בזה. אבל כשכל ישראל יוצאין למלחמה, מחוייבים גם הם לצאת.²³ ומלחמה של כלל ישראל זאת היא גם כן עבודת ד', שכל מי שהוא מיוחד יותר לעבודת ד' הוא שייך לה יותר משאר כל העם.

חידוש גדול גלום במילים ספורות אלה של הרב קוק. לדידו, נכון הוא ששבט לוי אינו עורך מלחמה, ברם הכרעה זו נכונה רק למלחמה פרטית-אישית ואפילו משפחתית ושבטית. ברם אם מדובר במצב שבו "כל ישראל יוצאין למלחמה", הרי לא רק ברשות עסקינן אלא בחובה גמורה: "מחוייבים גם הם לצאת". ואחר שבהלכה הסמוכה הכריע הרמב"ם שדברים אלה אמורים לא רק בשבט לוי לבדו אלא ב"כל איש ואיש מכל באי העולם אשר נדבה רוחו אותו והבינו מדעו להבדל לעמוד לפני ה' לשרתו ולעובדו לדעה את ה', והלך ישר כמו שעשהו האלוהים, ופרק מעל צוארו עול החשבונות הרבים אשר בקשו בני האדם" – יסוד

22 ראי"ה קוק, שבת הארץ – הלכות שמיטה ויובל, פרקים ט-יג, מכון התורה והארץ, ערב שנת השמיטה תשס"ח, עמ' 254-255.

23 מהדירי שבת הארץ (שם, הערה 7) הפנו לפירוש הרד"ק לשמואל ב כג, כ: "ואע"פ שהיה בניהו כהן ואסור להטמא למתים, להילחם באויבי ד' הוא מצוה, כשצויה הקב"ה להילחם בשבעה גוים ובשאר האומות המצרות לישראל לא חילק בין כהנים לישראל". וראו עוד רד"ק למלכים א ב, כה; תוספות הרא"ש, הוריות יג ע"א, ד"ה אבע"א; רש"י לבבלי, נזיר מז ע"ב, ד"ה דתלו.

להנהגתם השונה של תלמידי חכמים ביחס לגיוס, ואם כן, התשובה לשאלה הנ”ל מושטת בקנה. משהוגדרו מלחמות ישראל העכשוויות מלחמות מצווה – אם מצד מצוות כיבוש ארץ ישראל אם מצד מצוות עזרת ישראל מיד צר – הרי הלכותיה חדות: ”מחוייבים גם הם – לויים מזה ותלמידי חכמים מזה – לצאת” למלחמה, איש איש לפי עניינו ויכולתו.²⁴

לולא פרשנותו של הרצי”ה לאיגרת תתי, הרי פרשנות זו של הרב קוק לפסיקת הרמב”ם עומדת בניגוד מוחלט עם אמירתו שלו עצמו באיגרת הנ”ל! ניסיון לפתרון הסתירה בדרך של הבחנה בין פרשנות בכה ובין הכרעה מעשית מנוגדת בכה קשה מלאכותית בעליל ודחוקה ביותר. על כורחך עליך לומר שצדק הרצי”ה בפרשנותו לתפיסתו העקרונית של הראי”ה. אבחנתו אבחנה יסודית בין אמירה נקודתית, מקומית וזמנית, אשר קראה לשחרור תלמידי חכמים מגיוס ומלחימה בעתו ובזמנו ולפי מקומו והקשרו, ובין חיוב גיוסם של תלמידי חכמים שכרוך ביציאתם הכללית של ישראל למלחמה על אויביהם – מלחמת מצווה, מוכחת. אדרבה ואדרבה! עתה מתבאר שמצב כזה של לחימה כלל ישראלית מכליל את המלחמה בכלל עבודת ד’, ואז ”כל מי שהוא מיוחד יותר לעבודת ד’ – כלויים, תלמידי חכמים ובני ישיבות – הוא שייך לה יותר משאר כל העם”.

24 תפיסה זו של הרב נתמכת ומסתייעת גם בדיונים אחרים הגותיים באופיים בעניין צבא ישראל. למשל “וצבאות ישראל צבאות ד’ הם” (אורות, ישראל ותחייתו, ח, עמ’ כד); “יואב בן צרויה על הצבא” [...] לחזק כחם ורוחם, בשביל גבורת האומה בכללה, עבודת הקודש הזאת מעלה את השכינה מעלה מעלה” (שם, אורות התחיה, לד, עמ’ פ); “אנו מסתכלים בדורות הראשונים, המסופרים בתורה, בנביאים ובכתובים, אותם הדורות שהיו עסוקים במלחמה, והם הם הגדולים שאנו מתיחסים אליהם בידידות וגדולת קודש [...] ואתן הנשמות החזקות חוזרות לחיות בנו כימי עולם” (שם, המלחמה, ב, עמ’ ב-ג). עם זה דומה שלולא הפסקה ההלכתית המצוטטת לעיל לא היה די בפסקאות הגותיות אלה כדי לקבוע מסמרות בשאלת הכרעתו ההלכתית-מעשית של הרב קוק בשאלת גיוס בני הישיבות.